

OSMANLI ARAŐTIRMALARI

XXVI

Neőir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

Misafir Editörler:

Hatice AYNUR - Mehmet KALPAKLI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXVI

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŐOĐLU'na

ARMAĐAN - II

İstanbul - 2005

ENDERUNLU ATÂ VE ŞİİRLERİ

Muhittin ELİAÇIK*

Giriş

Osmanlı Devletinde medrese dışında en önemli resmî eğitim kurumu Enderun'dur. Çalışma sistemi, programı ve işleyişi bakımından çeşitli hüner ve sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin belirlendiği bir kurs ve staj yeri mahiyetinde olan bu kurumla ilgili Batılı gözlemciler ve yabancı elçiler çeşitli görüşler ileri sürmüşler ve medreseden ziyade bu eğitim kurumuyla ilgilenmişlerdir. En ön yargılı olanları dahi bu kurumu öven ifadeler kullanmışlardır. Bu mektepte mülkî ve askerî idareciler yetiştirilmiş, Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında gerekli insan gücü kaynağı buradan sağlanmıştır. Resmî Osmanlı ideolojisinin öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimi olan bu kurum, idarî ve siyasî hedeflerin tayininde, devletin ana kurumlarının işleyişinde de mühim bir yere sahip olmuştur (Atâ, 1293, 1-2; Akkutay, 1984; Baykal, 1953; DİA, 1995, 11/185; Hızır İlyas, 1276; Parmaksızoğlu, 1943-86, 193-96). Bu kurumdan yetişenlerden birisi de tarihçiliği yanında büyük bir divan oluşturacak kadar da şiir yazmış olan Tayyazade Atâ Bey'dir. Babası bu kurumda baş lalalık yapmış olan Atâ Bey'in *Tarih-i Atâ* diye bilinen eserinde saray ve Enderun hayatı ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve dördüncü cilt Enderun'da yetişen şairlere ayrılmıştır. Bu makalede bu kurumdan yetişen Tayyazâde Atâ'nın şiirleri incelenip tanıtılacaktır.

Atâullah Ahmet adıyla da anılan Atâ Bey 1810'da İstanbul'da doğmuştur. Babası Enderûn-ı Hümayûn baş lalası Tayyar Efendi'ye nispetle Tayyazâde Atâ diye tanınır. Enderun'da yetişmiş ve II. Mahmud'un iradesiyle aynı yerde

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

göreve başlamıştır. Bu yüzden de Enderunlu Atâ diye anılmıştır. Babasının ölümünden sonra Enderun'dan ayrılmış ve sırasıyla Dâr-ı Şûrâ katipliği, Giritli Mustafa Nâilî Paşa'nın divan katipliği, serasker mektupçuluğu, Dâr-ı Şûrâ âzalığı (1844), Adana ve Halep mal müdürlükleri, İstanbul muhasebeciliği (1850), Ordu müsteşarlığı, Cezâyir-i Bahr-ı Sefid müsteşarlığı (1859) görevlerinde bulunmuştur. Bir süre memuriyetten ayrılmışsa da daha sonra Karahisar ve Karesi mutasarrıflıkları görevlerini yapmıştır. Son olarak 1876'da bâlâ rütbesiyle Harem-i Şerif müdürü olmuştur. Bu arada kendisine bazı siyasî meseleleri halletmek üzere Trablus, Girit, Lübnan gibi yerlerde geçici görevler verilmiştir. Son görevinden sonra ölümüne kadar Medine'de kalmış ve orada vefat etmiştir. Ölüm tarihi *Sicill-i Osmânî*'de 1877, *Osmanlı Müellifleri*'nde 1880 olarak gösterilmişse de bu tarihlerden daha sonra, yaklaşık 1883 civarında öldüğü tahmin edilmektedir (Atâ, 1293, C.III; Mehmed Süreyya, 1308-15, 481-482; M. Tahir, 1333-42, 108; Fatin, 1271, 304; İnal, 1969, 117-120; Sadettin Nüzhet, 1935; Tuman, 2001, 683).

Eserleri

1. Tarih

Atâ Bey, *Enderûn Tarihi* niteliğindeki beş ciltlik tarihi ile tanınmıştır. Enderunla ilgili en önemli bilgiler de bu eserde yer alır. Ata Bey bu eserini o zamana kadar kullanılmamış bazı kaynaklardan da istifade ederek yazmış, saray ve bilhassa Enderun teşkilâtı hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Beş ciltten meydana gelen bu tarih kitabının birinci cildinde, eserin yazılış sebebi, Osman Gazi'den Kanuni'ye kadar saray ve Enderun teşkilâtı, kanunları, âdâbı, saray mensuplarının görevleri ve teşkilâtla ilgili bazı terimler üzerinde durulmuş; ikinci cildinde, Enderun ve saraydan yetişen 79 sadrazam, 3 şeyhülislam, 36 kaptan paşa ve diğer bazı rütbe ve makam sahiplerinin biyografileri anlatılmış; üçüncü cildinde, 19.yüzyılın bazı devlet adamları, kendisinin bulunduğu memuriyetler, eserin hazırlanışı sırasında faydalandığı kaynaklar ve bu kaynakların müellifleri belirtilmiş; dördüncü cildinde Osmanlı padişah ve şehzadeleriyle Enderun'dan yetişen şairler anlatılmış, şiirlerinden örnekler verilmiş; beşinci cildinde padişahlara göre kronolojik kısa bir Osmanlı tarihiyle nazım ve nesir halinde bazı metinler verilmiştir. Eser 1293 (1876)' de İstanbul'da beş cilt halinde basılmıştır.

2. Divan

Atâ Bey'in kendi hattıyla yazılan şiirlerini ihtiva eden divanı iki beyitlik bir besmele manzumesiyle başlar. Divanda kasaid kısmında kaside, tahmis ve taştir nazım şekillerinde yazılmış 390 beyit tutan 29 manzume bulunmaktadır. Daha sonra 113 gazel, 54 tahmis, altı kıt'a, dört tazmin, 93 beyit ve üç mısra gelir. Divanda nazım şekilleri sırasına uyulmamıştır.

3. Tuhfetü'l-fârisîn fi ahvâli huyûli'l-mücâhidîn.

Arapçadan müellifi tespit edilemeyen at ve atçılık sanatıyla ilgili yapılan bir tercümedir.

4. Tayyazâde Mecmuası

Bu eser Ragıp Paşa Mecmuası'na zeyl sayılmaktadır. Eserde birçok biyografi, bazı tarihi olaylara ait notlar ve yer yer manzum parçalar bulunmaktadır.

Edebî Kişiliği

Bir yandan Haydarî, muhibb-i âl-i abâ, muhibb-i hanedân-ı Haydar, on iki imam aşkı, Kerbelâ şahının aşkı gibi ifadeleri çok sık kullanan, diğer yandan da Mevlevî olduğunu her fırsatta söyleyen Ata'nın şiirlerinde klasik şiirimizin belli başlı konuları başarıyla işlenmiştir. Biz bütün bunları şiirlerinden çıkardığımız örneklerle açıklayacağız.

Önce -**Kişiliği**- ile ilgili bilgiler verelim. Bu bilgileri maddeler halinde şöylece sıralayabiliriz.

1. Atâ'nın şiirlerinde dinî-tasavvufî konular çok geçer. Sevgili, aşk, sevgilinin aşığı çeşitli eziyetleri, iştret, mey, meyhane vb. aşk ve sevgiliye dair konularda dahi şiirin sonunda kendine döner ve muhasebe yapar. Divanına:

*Bed'-i Bismillah ile tanzîme eyle i'tinâ
Her ne emr-i mu'tenâya eyler iseñ ibtidâ*

*Nezd-i Bârîde eşer maqbûl olur encâm-ı kâr
Ehl-i tevhîde budur her dem 'Atâ hüsni-şi'âr*

diye başlar. Daha sonra gelen ilk münâcâtta kendine dönerek: *nefsin arzularına gönlünü esir etme, bu günah çokluğu ile yerini cehennem etme* deyip müteakip beyitlerde günahlarının çokluğundan söz eder ve Allah'tan:

*Âlemde olmadım hasenât ile behre-ver
Senden temennî eylerim ol baña destegîr*

*Ûkâdîrsin 'afv ü ma'firete cümle kulların
Rûz-ı cezâda eyle meded şâhib ol zahîr* (Kasaid1/10-11)

şeklinde dua ederek af diler.

Daha sonraki şiirlerde Allah'ın birliği, O'na teslimiyet ve tevekkül, O'nu anma, sadece O'ndan isteme, kadere rıza vb. konuları işleyip öğütler verir:

*Bâkî neyi gördük bu cihânda hemân Allâh
'Aklıñ var ise eyleyegör vahdeti taħdîş*

*Şâni'dir o zî-şân-ı kerem itme taħarrî
'Akl eyleyemez derk idegör zilleti taħdîş*

*Yoħsa ne yapar nişler ise kendi bilür hep
Farz oldı kula eylemek ol kudreti taħdîş* (Gazel 14/3, 6, 7)

*Yapışup dâmen-i teslîme tevekkül eyle
Her umûruñda tevekkülle çalış gel sebebe*

*Yoħdur eltâf-ı İlâhîde hudûd-ı ihşâ
Şîve-i hükm-i kader bakmaz aşil ü nesebe*

*Ne kadar mazhar-ı lutf olsañ unutma Hakk'ı
Reh-rev-i semt-i Hudâ ol bulagör yol edebe*

*Boş mu kor zâtına tefvîz-i umûr eyleyeni
Meslek-i şidk u tevekkülde 'Aţâ yoħ 'akabe* (Gazel 104/2-5)

Allah'a ibadet ve itaatın insanı fitne ve isyana karşı koruyan iki kalkan olduğunu, ahlaki düzeltmenin de tevekküle vasıta olacağını şöyle söyler:

'İbâdetdir şudûr-ı varṭa-i 'iṣyâna 'âlî sed
İṭâ'atdır zuhûr-ı fitne-kârî-i fesâda red

Tevekkülle şarılmaḡ niyyetiñse dâmen-i feyze
Aña tehzîb-i aḡlâḡ olduḡında şübhe yoḡdur yed (Gazel 27/1, 2)

İhtisas redifli gazelde her şeyi Allah'a mahsus kılma üzerinde durur. Tevekkül, halka boyun eğmeme, ihlaslı olma, sebat ve iyi niyet, mahluka gönül bağlamama gibi konular işlendikten sonra Hz.Ali, ehl-i beyt sevgisi veya Haydarî olduḡu yolundaki ifadeleri tekrar eder. Bu gazel, hikemi-didaktik şiirlerine verilebilecek örnekler arasında da yer alır:

Bî-esâs u münderisdir cümle kaşr-ı ihtişâş
Eylemem Allah'dan ġayriye haşr-ı ihtişâş

Nefsini ihlâk ider ḡalka idersen ser-fürü
Şu felek şunar ṭolu bir câm-ı zehr-i ihtişâş

ḡalka-i bâb-ı tevekkülde ṭurup dönme giriü
ḡâlîḡından ġayriyi zann itme zahr-ı ihtişâş

Tecrîbe vâdisini mecrâ-be-mecrâ geşt idüp
Cedvel-i ihlâşa yoḡdur câri nehr-i ihtişâş

Sü-be-sü gezdüm bulunmaz vaz'-ı 'âlemde şebât
Pek metindir ḡüsn-i niyyet ile şehri ihtişâş

Rabṭ-ı ḡalb itmek olur mu 'âḡile maḡlûḡa hiç
ġayra itme ḡâlîḡından başḡa neşr-i ihtişâş

ḡazret-i ḡaḡḡ'a ḡabîb-i Ekrem'e yüz biñ sipâs
ḡaydariyem oluram her ân haşr-ı ihtişâş (Gazel 55)

2. Atâ, Niyâzî-i Mısrî için yazdıḡı bir manzumede Mevlevî olduḡunu da açıklar ve şeyhinin 19.yüzyıl mevlvî divan şairlerinden Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Şeyh Nazîf olduḡunu söyler:

Nisbetim ḡazret-i mollâyadır ammâ saña da
Giyerem faḡr-ı maḡabbetde ridâ yâ Mısrî

*İşte bu nūr-ı vücūda geldi bir hayrū'l-ḫalef
Ey 'azīzim Şeyḫ Nazīf-i pāk-edādır Mevlevī (Kasaid 23/16)*

Mevlânâ'ya, Mevleviliğe bağlı olduğunu aşağıdaki beyitlerde daha açık bir şekilde dile getirir:

*Ḳonya'ya bārī düşüp dergeh-i Mevlânâ'da
Geçse her dem düm ile derd-i diyâr-ı ḡurbet (Gazel 8/7)*

*Eyledim bî-hūde fevt-i vaqt-i fırsat āh āh
Şimdi bildim mālīk-i genc-i 'aḫādır Mevlevī*

*Zikrider ism-i celāl ü fikr ider neyl-i vişāl
Āşiyân-ı vaḫdet içre bir hümādır Mevlevī*

*Ekşerī itdi muḫibbânında sırr-ı Ḥaḫ zuhūr
Cānlara cān u gönülden muḫtedādır Mevlevī (Kasaid 23/13-15)*

Atâ, şeyhi Nazīf Efendi'ye sunduğu bir gazelde, Mevlânâ dergahına gidip süpürge olmasının şaşılacak bir şey olmadığını, şeyhinin cömertlik, olgunluk ve bereketin merkezi ve kutupların sığınağı olduğunu, şeyhin kendisini kabülüyle vuslat fezasına ereceğini, şeyhinin gönlünde ortaya çıkan arzu olduğunu belirtir ve ona olan intisabının bir lutuf olduğuna işaret eder:

*Sañā maḫz-ı 'aḫā-yı Ḥaḫdır itdiñ intisāb ey dil
İder cūy-ı teveccüh biḫ-i ümīdi ne ḡam şādāb (Kasaid 29/1-6)*

Mevlânâ'nın zenginlik hazinesi ve aşıklar için sevgiliye kavuşma aracı olduğunu belirtir:

*'Aḫāsı Ḥazret-i Molla Celāl' in ber-ḡarār olsun
O bir kenz-i ḡnādır anda hiç iḫsān ḫisāb olmaz*

*Odur her çāre-sāz-ı neyl-i vaşl-ı 'āşīkân ey dil
Hemīşe dergeh-i Ḥālīḡdan özge ḫalka bāb olmaz (Gazel 44/5-6)*

Böyle olmakla beraber:

*Ḥazret-i Ḥaydar'dan 'āşīḡ 'aşḡı ta'līm eyle kim
Andan öğrendi bu sırrı nāy-ı Mevlânâ-yı 'aşḡ*

diyerek Mevlâna'nın hocasının da aslında Hz. Ali olduğunu söyler. Ayrıca o:

*Dil Nazîf mürşid ile semt-i selâmetde gezer
'Alevîlerle ider devr-i fezâ yâ Mısrî* (Kasaid 25/7-8)

beytiyle dile getirdiği hem mevlevî hem de alevî olduğu, bu ikisini bir arada götürdüğü hususuna da böylece açıklık getirmiş olur.

Mevlevîliğin medhiyesi mahiyetindeki şiirde şöyle der: *Mevlevî aşıkların gönlünü alandır, aşk yolunun önderidir. Onu zâtî sevgiden Cenab-ı Hak haberdar etti, mevlevî vefa ilminin inceliğine aşınadır. O, bilgili gönül dostlarına feyiz vericidir, kavuşma bahçesinde büyük bir kılavuzdur. Mevlevînin gönlü hakikat güneşinin ışığından alıntıdır; o, sevgi ehlinin kalbine ışık verir Döğülen, kudüm değil, mevlevînin alçakgönüllülükle dolu göğsünün inlemesidir. O yakıcı olan, ney, def, tanbur, keman değildir; o, mevlevî aşıkların narasında ortaya çıkan düzeni, huzuru götürücü sestir. Mevlevî his ve hayali bırakır, kavuşmaya sema eder, âl-i abânın arayıcısı ve aşığıdır. Şeker kamışı ululuk elinde bir ejdere döner, şirki yok etmek için mevlevî sanki yed-i beyzâ asâsıdır. Feracesi gibi bütün batınî ilmi kuşatmıştır, bu yönden mevlevî gizli hazinayı bilendir. Mevlevî, dervişini umusundan hiç geri bırakmadı; ey gönül, seni meyus etmezse yerindedir. Ahlar olsun ki, fırsat vaktini boşuna yitirdim, şimdi bildim ki mevlevî bağış hazinesine sahiptir. Mevlevî Celal ismini anar, visal neyini düşünür; o, vahdet yuvası içinde bir hümadır. Onun sevenlerinde Hak sırrı çoğunlukla görüldü, canlar için mevlevî can u gönülden uyulacak bir imamdır. İşte vücud nuruna bir hayırlı evlat geldi; ey azizim o, temiz edalı Şeyh Nazîf'tir. O yüce zatın elini öpmeye ersem gönül aydınlanır, zeka nurlanır. Âl-i Haydar aşkıyla çöllere düşen gönül gibi, divanelere bağışın kendisidir mevlevî. Atâ, bu medhiyeyi son beyitte Hz. Ali sevgisini dile getirerek şöyle tamamlar:*

*Farî-ı hubb-ı âl-i Haydar'la düşen şahrâlara
Dil gibi şeydâlara mağz-ı 'atâdır Mevlevî* (Kasaid 23/18)

3. Atâ, Âl-i Abâ muhibbi olduğunu, Hz. Ali ve evlâdından, ehl-i beytten feyz aldığını, on iki imam ve Kerbelâ şehidi aşığı olduğunu çok sık belirtir. Babasının ismine nisbetle sık sık *İbni Tayyaram* diye de vurgu yapar. Bu, onun mezhep ve meşrebine de işaret eder. Ayrıca,

*Dil Nazîf mürşid ile semt-i selâmetde gezer
'Alevilerle ider devr-i fezâ yâ Mısrî (Kasaid 25/7-8)*

diyerek hem bir Mevlevi hem de Alevi olduğunu, bu ikisini bir arada götürdüğünü söyler. Bu, dikkat çekici bir durumdur. Ayrıca

*Hzret-i Haydar'dan 'âşık 'aşkı ta'lim eyle kim
Andan öğrendi bu sırrı nây-ı Mevlânâ-yı 'aşk (Gazel 69/10)*

beyitiyle bu hususa bir açıklık getirir.

Onun şiirleri arasında *ehl-i beyt, âl-i abâ, on iki imam, hanedân-ı Haydar* vb. alevilik veya şiiliğe bağlı olduğunu gösteren pek çok beyit vardır. Onun her yıl Kerbelâ mersiyesi yazdığı da anlaşılmaktadır.¹ Atâ'nın bu yönünü beyitlerden örnekler vererek gösterelim.

Aşağıdaki beyitlerde Hz. Ali ve ehl-i beytten feyiz aldığını, bunlara aşkla sevgiyle bağlı olduğunu, bununla övündüğünü, onların şiirine ilham olduğunu, onların uğruna can vermeye hazır olduğunu söyler:

*Hzret-i Haydar ü âlinden alurken feyzi
Bir gün olsa n'ola pür-lem'a dilâ cây-ı murâd*

*'Âşiyem müntesibem âl-i 'abâya ey şâh
Geldi dergâhına dil eyledi inhâ-yı murâd (Kasaid 26/13-14)*

*Mazhar-ı feyz-i Hudâ nâ'il-i lutf-ı Haydar
Olup elbet iderim terk-i civâr-ı 'işret (Gazel 12/10)*

*'Aşâsıdır Hudâvendîñ muhibb-i hânedânım ben
Ne rütbe mücrim olsa eylemezler 'âşığı teb'id (Gazel 26/11)*

*Dil muhibb-i hânedân-ı Haydar-ı Kerrârdır
Gayri hâl olsun mu 'âşık bu lisânımdan leziz (Gazel 29/4)*

*Âl-i 'Abâ vilâsma cân virmek isterim
Kıymet-şinâsa lezzet olur mu fidâ kadar (Gazel 40/21)*

¹ Kasaid kısmındaki 19, 20 ve 21. manzumeler 1276(1860), 1277(1861) ve 1278(1862) yıllarının Muharrem aylarında söylenmiş üç ayrı uzun Kerbelâ mersiyesidir.

Aynı husus 47/6, 52/15, 53/7, 55/9, 60/6, 63/7, 69/10, 11, 71/5, 72/5-6, 78/6, 79/11, 82/11-12, 85/10, 86/5, 88/7 gazellerde de işlenmiştir.

4. Atâ, memuriyeti gereği gurbette dolaşmış, gurbet acılarını ve vatan hasretini şiirlerinde çok işlemiş bir şairdir. Gurbette çoluk çocuk, eş dosttan ayrı mahzun olduğunu şöyle belirtir:

*Hasret-i cism-i laîfîñle 'Atâ mahzûndur
Dâr-ı ğurbetde olup mehcür-ı evlâd u 'ıyâl* (Gazel 76/6)

Cezayir mutasarrıfıyken Rodos'da ziyaret ettiği Murad Reis'in kabri başında söylediği manzumede ve birinci gazelin üçüncü beyitinde:

*Rûm u Kürd ü 'Arab u Türki gezüp geldi saña
Eyle gel bu dil-i nâlânıma imâ-yı murâd* (Kasaid 26/3)

*Uşandım hıttâ-i Rûm u 'Arab devr eylemekden ben
Dilâ teşhîre bak hâl-i Habeşdir mülket-i sevdâ* (Gazel 1/3)

diyerek çok yer dolaştığını anlatır. Gurbet redifli gazelde ise gurbet duygularını nasıl işlediği daha iyi anlaşılır. Buna göre: *Gurbetin derdi inleyen gönülü incitirken gurbetin yılanı iki baştan zulmeder; yaralı gönül dert beğenmez dedikçe gurbet acısı gönüle işler; biçare, avare gönüllü şair gurbetin verdiği acıyla canından geçer; gönül, gamla uğraşmamalı, ömrünü kaybetmemeli, gurbetin düşkünlüğünü hoşça geçirmelidir; gurbette vatan ve sevilenler sıkça hatıra gelir, gurbetin baygınlığı geçince sevgili hayal edilmelidir der ve gurbette sabretmekten başka çare olmadığını belirtir:*

*Hîç yok çâre 'Atâ vaşla şabırdan ğayrı
Gider elbette gönülden şu ğubâr-ı ğurbet* (Gazel 8/1-6)

Rumeli Ordusu müsteşarlığından ayrıldıktan sonra tekrar Şumnu'ya gönderildiğinde yazdığı yine gurbet redifli gazelde gurbet acılarını ve sıkıntılarını şöyle dile getirir: *gurbet nidasının sıkıntısı gönüle işlediğinden beri gurbetin sesi kulağa çok etkili gelmektedir; gönül yarasi teselli merhemine muhtaç olduğundan beri bir yerden gurbete karşı bir ilaç gelmemektedir; gam vadisinde yalnız bir şekilde zor durumda kalınca gurbetin havası sevgilisiz, cana işlemektedir; dünyada acaba şefkat ve merhamet kalmadı mı, çekilen bunca gurbet sıkıntısı nedir; dost ve çoluk-çocuk sevgisini anlatmakta ayrılık*

kalemine gurbet fezası dar gelmektedir; vatan arzusu fikirleri kapıp götürelî gönülde gurbetin sefası kalmamıştır; birini sebepsiz yere düçar eden sonunda ümitsizlik üzere gurbet eziyetinin kadehini içmelidir; gurbetin düzen gidericiliği sabır evini dağıtıp, huzuru yakıp kararsızlığa düşürmektedir; gurbette hiçbir istek ve neşe olmadığından gurbet, istekleri tümünden vatana hasretmiştir. Atâ bütün bunları söyledikten sonra kendisini gurbete düşürene:

*İde te'bid ile Rabbim beni sevķ eyleyeni
Manşib-ı kürbete giydire ridâ-yı gurbet* (Gazel 8/1-6)

diyerek beddua eder. Daha sonra: gurbette bahar, hazan, gül, bülbül hiçbirinin gelmediğini, gurbetin sadece sesinin, nağmesinin gönül yaktığını; gurbet köşesini yer edineli kimseden yardım ve iyilik görmediğini belirtir:

*Güşe-i gurbeti cây ideli ey dil bu sefer
Görmedim kimseden imdâd u 'Aṭâ-yı gurbet* (Gazel 9/12)

Çok yerler dolaşan Atâ, gurbette sevgili, eş, dost, vatan hasretiyle yanıp tutuşur. Şumnu'da yazdığı aşağıdaki iki gazelde bu duygularını dile getirir. Buna göre: *hasret darbeleri hasret dayanıklılığını yakıp yok etmiş ve gönül evi tutuşup yanmıştır; felek bahçivani tabiat bahçelerine ayrılık tohumuyla bu yıl hasret bitkisinin dikenini ekmiştir; çaresiz gönülün devası ancak tarafıdır, ölü gönül o zaman hasretin hayatını bulabilir; hasretin diviti tat alamadığından kalem sevinç ve neşeye dair bir söz yazamamaktadır; düşünce kızı hasta ve kısır değildir, hasretten bir kurtulsa çok inciler doğurur der ve kendisine bu kötülüğü yapanlara hayır dua eder:*

*'Ömrüm oldukça Hudâ virem firâķ-ı evlâd
Şu taḥassür ebedî ola zekât-ı ḥasret*

*Yâ İlâhî baña ğadr eyleyene eyle 'Aṭâ
Zâtına manşib-ı te'yid-i berât-ı ḥasret* (Gazel 10/1-7)

Aynı duygular müteakip gazel olan 11. gazelde de görülür. Buna göre: *ayrılık ve hasret eziyeti cana işlemekte, gönlü sarsmaktadır; değerli ömür ah vahla geçip ayrılık acısıyla huzur bozulmadadır; gönül sahası kaza okuyla yaralandığından beri ayrılık ve hasret esef okunun hedefi olmuştur; ayrılık ve hasret düzen ve huzuru paramparça ettiğiinden neyle teselli olunacağı bilinemez;*

devlet ve millet işi doğrulukla görülüp, ayrılık ve hasret bir mükafata bedel olmuştur; işlenen güzel işler havaya gidip karşılığı ayrılık ve hasret olmuştur; gönül çoluk çocuğu dostları özlerken ayrılık oku gönül üzerine yara koymaktadır dedikten sonra kendisine bu kötülüğü yapanlara hayır dua eder:

*Beni bu derde giriftâr ideni Hazret-i Hak
Eyleye mansıb-ı te'bîd-i firâk u hasret*

*Yâ İlâhî baña her kim ki iderse ğaraẓı
Zâtına 'arîz ola âh u firâk u hasret* (Gazel 11/14-15)

O, gurbet köşesinde gariptir, sabretmelidir ve sabrın sonunda mutlu olacağına inanır:

*Künc-i ğurbetde ğarîb olduğuma
Vâkıf olsañıdı âzâd eylersin*

*Düşeli vâdî-i ye'se tenhâ
Felekâ cevri ziyâd eylersin*

*Çille-i saht-ı zamâna şabr it
Ey 'Aṭâ şoñra ğüşâd eylersin* (Gaze83/3-5)

Bu duruma hikemî bir uslupla ve kader inancı ve tevekkülle rıza gösterir:

*Sevğ idüp sâ'ik-i taqdir bu sefer de Haleb'e
Rızğ-ı maqdûrı 'aṭâ itdi ne hâcet talebe*

*Yapışup dâmen-i teslîme tevekkül eyle
Her umûruñda tevekkülle çalış gel sebebe*

*Yokdur elîf-ı İlâhîde hudûd-ı ihşâ
Şîve-i hükm-i kader bakmaz aşil ü nesebe*

*Ne kadar mazhar-ı lutf olsañ unutma Hakḳ'ı
Reh-rev-i semt-i Hudâ ol bulagör yol edebe*

*Boş mu ğor zâtına tefvîz-i umûr eyleyeni
Meslek-i şıdk u tevekkülde 'Aṭâ yok 'aḳabe* (Gazel 104/1-5)

Yaşının, vaktinin geçtiğini söyleyerek artık vatanında başarılı kılması için Allah'a dua eder:

*Güzerân eyledi vakt-i sefer ü sinn ü sâl
Yâ İlâhî baña vir ğayri vaţanda tevfiķ* (Gazel 70/8)

O, memuriyet için diyar diyar dolaşmasının kaderi olduğuna inanır. Rodos'a gönderilmesi üzerine yazdığı aşağıdaki gazelde de bunu dile getirir:

*Bahr-i emelde fülk-i dilim aķdı Rodos'a
Timur-ı arzūyı felek çaķdı Rodos'a*

*Tagyir kabûl ider mi hiç taķdir ü ser-nüvişt
Keşti-i îlî'i bu sefer kaķdı Rodos'a*

*Devr-i memâlik eylemek olmuş naşibimiz
Taķdir şimdi puşulaya baķdı Rodos'a*

*Tedbîr-i nâ-ĥudāya baķar mı kader dirîĝ
Ĥabl-i selâmeti bu kere taķdı Rodos'a*

*Deryâ-yı dilde zevrak-ı ye's gavĥa-ĥ^Vâr iken
Feyz ü 'Aĥâ fenârını Ĥaķ yaķdı Rodos'a* (Gazel 106/1-5)

Reisülküttap Ârif Süleyman Bey'in gazeline yazdığı gurbet redifli beş bendlik tahmiste de gurbet ve hasretin sıkıntı, eziyet ve acılarına yer verir. Buna göre: *ayrılık ateşini gurbetin yaşı söndüremez, gurbetin keder gözyaşının üzüntüsü ateş gibidir, gurbetin gül ağızlısı özlem ateşiyle yanmaktadır, gurbet anı elde daima şarab olsa dahi gurbet Cem'inin kadehinin tadını yakıp yok etmektedir* (tahmisat 14.tahmiş 1.bend). Aynı tahmisin beşinci bendi şöyledir:

*Tenhâ-rev-i ĥiĥrâna meded-kârî-i sesdir
Düĥârî-i âlâma 'Aĥâ luĥfile resdir
Bîmâr-ı elem-nâke şifâ-sâz nefesdir
Besdir bizi ser-mest-i şafâ itmede besdir
Sâķi gibi 'ârif-i dile bir hem-dem-i ĝurbet* (5. Bend)

Şairliği

Bir tarihçi olarak tanınmış olan Atâ'nın, şairliği pek öne çıkmamıştır. Kaynaklarda sadece kendi hattıyla bir divanı olduğu belirtilip şiirlerinden bir iki beyit örnek verilmekle yetinilmiş, şairlik yeteneği, şiirlerinin değeri hakkında fazla bir şey söylenmemiştir. Şairliği ve şiiri hakkında iki cümlecikle yetinilip bir gazelinin örnek verildiği Fatîne'e göre onun gazelleri parlak ve güzeldir. Ayrıca o, kitabet ilmine aşına bilgili bir maarif süsleyicidir. Divanının tahlili neticesinde şairliğiyle ilgili gördüğümüz özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

-Atâ, çok iyi bir şair olmamakla beraber şiirlerinden klasik şiiri her yönden bilip tanıdığı anlaşılmaktadır. Şiirlerinden çoğunun tahmis, taştir veya tanzir olduğuna bakılarak taklid yönü kuvvetli bir şair olduğuna hükmetmek yanlış olur. Zira, tahmis, taştir veya tanzirleri en az örnek aldığı şairlerinki kadar güzeldir, hatta bazan onları bile geçer. Tahmisat bölümündeki 58 tahmis dışında, kasaid bölümünde de 18 tahmis veya taştir vardır. Önce şairliğini ifade eden beyitlere bir bakalım:

-O, iyi bir şairdir ve şiirleri asrın şairlerince tanzir veya tahmis edilmek için yazılmıştır:

*Gazel tarzında tanzîm ü 'atâ itdim şu eş'ârı
Ki 'aşrîñ şâ'irânı itmege tanzîr ü yâ tahmîs* (Gazel 47/5)

-Mevcut şiir tarzının kendisine yetmediğini, gazel vadisinde yeni bir tarz ile yürümek istediğini belirterek, hünerlerin konuşturulduğu bu sahada yeni bir tarz aradığını söyler ve şairlik kabiliyetini över:

*'Aâtâ teng oldı vâdî-i gâzelde meslek-i mazmûn
Bu meydân-ı hünerde tâze tarz ile yürür misin* (Gazel 88/6)

-O, yer yer şiirlerinin, özellikle de gazellerinin sonlarında şiirine ilham olan ve feyiz veren şeylerle ilgili de değerlendirmeler yapar. O, Hz. Ali'ye aşıktır, ondan ve ehl-i beytten aldığı feyizle şiirler yazmakta, onlar şairlik tabiatına parlaklık ve güç vermektedirler:

*Ben evlâd-ı 'Alî'niñ 'âşıkıyam anlarıñ feyzi
Virir revnâk tabî'at nice manzûme ider tadrîs* (Gazel 47/6)

-Mazmun mesleği daralan gazel vadisinde Atâ, gönül bahçesi Hz. Ali'ye ait fidandan meyvelerle dolu olan bir şairdir. Hüner meydanında yeni bir şiir tarzıyla yürümelidir. O halde nefsin isteklerine uyup çürümemeli, bu üstünlük ve yeteneğini şiir söyleyerek kullanmalıdır:

*Nihâl-i Haydariden pür-şemerken ravza-i gönliüm
Mecârî-i hevâ-yı nefse uyup da çürür misin (Gazel 88/6, 7)*

-Onda, aşk ilimleri sevgi hocasından öğrenilmiş, zulüm hünerleri de gönül çocuğuna sevgili tarafından öğretilmiştir:

*'Ulûm-ı 'aşkı üstâd-ı maḥabbetden idüp ta'lîm
Fünûn-ı cevri de cânân ider tıfl-ı dile tederis (Gazel 47/2)*

-Ona, şiir sanatı sevgilinin saçlarından verilmiş, acem padişahı (şairleri) da bunu kıskanmıştır:

*Zülfinden 'Aṭâ eyledi yârim baña nazmı
Reşk eyledi ḥākân-ı 'acem salṭanat-ı fes (Gazel 50/8)*

-Böyle olmakla beraber, her şairde görülen ve sözün yetersiz kaldığı, söylenecek söz bulunamadığı yerlerde Atâ da yer yer kendisini aşağılar ve şairliğini küçümser:

*Teng oldı bu vâdiye gelince reh-i mazmûn
Yok kâfiye ey şâ'ir-i bî-vâye sesi kes (Gazel 50/7)*

Atâ'nın şiir tanzir ederken de Hz. Ali sevgisini gözettiği görülür. Aşağıdaki beyitler Bağdad valisi Ali Paşa'ya nazire gazelden alınmıştır. Atâ bu nazireyi yazmaya haddi olmadığını da söyler:

*Muḥibb-i şîr-i Ḥaḳ vâlî-i Bağdâd'ın görüp nazmûn
Hemân vâlî-i ğarbuñ nazmı nev-icâda gelmişdir*

*'Alî Paşa-yı 'ulvîye redif olup müşîr 'İzzet
Anıñ eş'ârını tanzîr için inşâda gelmişdir*

*Bu tanzîre degil taḥrik-i kilik itmek 'Aṭâ ḥaddim
Cebel'de işbu cür'et ḥâṭır-ı bî-câda gelmişdir (Gazel 39/9-11)*

-Bütün his ve şuru sevgilinin yanında kaldığından aklı fikri gitmiş, hayal haline gelmiştir. Böyle olunca bu yolda bir gazel yazmak istediği halde kendisinde kederlerden ve kavrayışlardan bir nasip kalmadığını görmüştür:

*Aldı 'aql u fikrimi döndüm heyulâya amân
Kaldular hiss ü şu'urum cânib-i cânânda*

*Bir gazel tarz eylemek niyyet idüp bu tarz ile
Kalmamış behre 'Atâ ekdâr ile iz'ânda* (Gazel 105/5, 6)

Yazdığı bir gazelini, eksiğinin affını dileyerek bütün aşık kardeşlerine hediye eder:

*Bu gazeldir 'âşıkâna zîb-i divân-ı 'Atâ
'Afv-ı takşiri bütün ihvânuna iş'âr ider* (Gazel 31/11)

Nabi'nin na'tına yazdığı on dört bendlik tahmisi:

*Bu köhne tarz ile girdim 'Atâ yola her-bâr
Ne haddim eylemek evşâf u medhiñi iş'âr
Fakať ki taşliye vâdilerindedir efkâr
Siyâh-rû-yı günehkâr Nâbi-i bed-kâr
İder ümid-i 'atâ yâ Muhammed-i 'Arabî*

diyerek üzerine çizgiler çekip iptal etmiştir.

-Atâ: *Fürs ü 'Arab u Türkde gıtdi nice vâkıf* diyerek bir çok Türk, Arap ve İran şairini anıp, aşktan ve felekten neler çektiklerini anlatır. Kendisiyle onlar arasında bağlantı kurar. Bunlar arasında şair Osmanlı padişah veya şehzadesi de vardır. Atâ böylece arif şairleri gösterip kendi şairliğiyle şiir anlayışını ortaya koyar. Atâ bu gazelde kendisi gibi onların da felek ve aşktan yanıp yakıldıklarını anlatır. Bu gazelde sırasıyla şu şairler geçer:

Şevket, Sāmī, Nā'ili, Vāşif, Fātiḥ, Murād, Bahtī, İlḥāmī, Adlī, II. Selīm Ḥān, Süleymān, Muştafā, Sultān Cem, ḲorḲud, Ḥikmet Bey, Aşım, Yaḥyā, Bahāyī, Şāhib, Rā'if, Nef'i, Belig, Münif, Bākī, Hātif, 'Āli, Necāti, Naẓīm, Mütenebbī, Şābit, Nedīm, Pertev, Dāniş, Fehīm, Rāşid, Şā'ib, Ḥāfiz, Cāmī, Sa'dī, Cevrī, Sürürī, Nābi, Firdevsī, 'Örfi, Kelīm, Bī-dil, 'Ātıf, Zātī, Şabiḥ, Rāgıb, Rāsiḥ, Fuzūli, Neş'et, Hızır Ağazāde, Rızā, Sābık, Ḥālet, 'Attār,

Senâyi, Kânî, Zekâyî, Faşih, Hâşmet, Hâkî, Refî', İbni Kemâl, Sultân Veled, Keçecizâde (Gazel 66/1-14)

Şiirleri

Şair Atâ'nın şiiri çok yönlüdür. Fatin'e göre gazelleri zihni reklendiricidir (Fatin. *Hatimetü'l-eş'âr*, 1271:304). Onun şiirlerinde aşk, aşık-sevgili ilişkileri, sevgilinin aşığa zulmü, tasavvuf, hikemîlik, nasihat, dinî-tasavvufî usul, savaş ve hamasî duygular, Nedîmâne usul, vatan ve ayrılık konuları, Mevlevîlik, Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisi gibi muhtelif konular uyumla işlenmiştir. Aşk, şarap, sevgili gibi aşka dair konularda dahi aniden dinî-tasavvufî bir usulpla kendine döner ve öğütler verir, Allah'a, peygamberine, ehl-i beyte sarılma gereğine değinir. Şiir özelliklerini ve şiirlerinde işlenen konuları şöylece özetleyebiliriz:

Atâ'nın, Mevlevî ve ehl-i beyt aşığı olduğunu, bunu şiirlerinde her fırsatta vurgulayıp dile getirdiğini şiirlerinden örnekler vererek yukarıda kişiliği başlığı altında vermiştik. Bu bilgiler aynı zamanda şiir özellikleri bahsine de girer. Ancak aynı bilgileri burada tekrarlamaya gerek görmüyoruz. Atâ, kasaid kısmındaki kaside, tahmis, taştir vb. şiirlerinde daha ziyade dinî-tasavvufî bir usul içindedir.

1. Atâ, aşk, sevgili, sevgilinin aşığa eziyetlerini şiirlerinde, özellikle gazellerinde sık işler.

-Mevlâ, sevgiliyi öyle bir boy güzelliği içinde yaratmıştır ki boyu bosu inleyen aşıkları yakar:

*Yıkar 'uşşâk-ı zârı dilberâ endâm u efvârîñ
Ne hüsn ü ân u şiveyle yaratmış kâmetin Mevlâ* (Gazel 1/4)

-Eğer sevgilinin zülfleri için bir benzetme aranırsa onu Tanrı gönüle sünbülde göstermiştir:

*Teşbih-i zülf-i yâr olursa merâm eger
Ol hey'eti Hudâ dile sünbülde gösterir* (Gazel 30/4)

Sevgilinin güzelliğindeki üstünlüğü güneş de söyler, nur ta kendisi olduğunu felek bildirir. Mevlâ, sevgiliyi yıldızların atlasından giydirmiştir ve bu sözü feleğin sufisi sarığına asar. Dün gece yârin hayal bahçesini şerefendir-

diğini fikr, his ve hafıza birbirine müjdelemiştir. Yârin parlak vücudu öyle nazik ve incedir ki birisi ona zarar verse bir kerecik bile koku gelmez. Sevgili bir iki şarap içimiyle gönül şişesinde karar kılar (Gazel 31/1-5).

Gece, aşğın gönül karanlığı ancak sevgilinin mehtabıyla aydınlanır, aşk meyvelerini büyütüp geliştiren de sevgilinin güneş yüzüdür. Sevgilinin aşkında bahse girişmek aşğın haddi değildir, çünkü aşğa ezelde sevgiliyi seçme cüreti verilmiştir. Aşık, sevgiden eser olmasa aşkı seçmezdi, divane gönlünü çarpan sevgilinin bir ah çekmesidir. Aşğın aklını fikrini tırmalayan sevgilinin ayrılığıdır, his ve vehim zahmetine sokan da ızdırabıdır. Ata'nın amacı sevgilinin lutuf kapısında rıza almaktır, bu dünyada onun isteği sevgiliye ait olmaktadır (Gazel 34/1-5).

Beyit numaralarını aşağıda verdiğimiz 46. gazelde aşğa lutufkar ve iyi davranan bir sevgiliden bahseder: Gönül nazı ve gidişi nefis bir dilbere düşmüştür, onun aşıkları ondan hicran görmemiştir. Şair ondan bir kötülük görmemiştir, gurbette o şuh sevgili şaire çok güzel bir dost olmuştur. Şarap meclisinde nazikçe kavuşmadan bahseder, vefa yüzünü gösterip açık bir şekilde meram arzeder. Böyleyken, felek darbelerini hiç olmazsa bu kez bırakıp şairi kendi haline bıraksa ne olur. Hidayet denizinde Tanrı'nın yardımı reis olsa arzu sandalı emin bir sahile ulaşır (Gazel 46/1-5).

51. gazelde ise şuh sevgilinin aşğa çeşitli eziyetleri anlatılır: *O şuh sevgili şükür ki aynaya bakmış da kendi güzelliğine şaşırıp gönül ülkesini yakmış. Yolunu kaybetmiş gönül ırmağı çoktandır kayıptı, belli ki zulüm denizine yol bulup su gibi akmış. Sevgiliye bu tavrı terket diye dün gece çok söyledğim halde dün gece yine çakmış. Zulüm tuzağından kurtuluşa çare bulamam, o tuzak kakül mü, zülf mü yoksa turra mı. O şuh sevgiliye ağyar şikayet edilmişti, lutfetti de o haini gam denizine kaktı (1-5.beyitler)*

52. gazelde şair, şuhane bir üslupla sevgiliyi anlatır: *gönülde gezenin rakip olduğunu sanıyordum, meğer gümüş baldırlı sevgiliymiş, biçare gönülü meylettiren fettan sevgili oynakmış. Şu ayın sonunda gönülde bir mehtap doğdu, harikulade zannederek baktım, gördüm ki oynakmış. Onun çene çukurunu, yanağını, zülfünü yorumlamak istiyordum, meğer yüzünün mus-hafındaki beni güzel bir durakmış. Sabah rüzgarına aşk yoldaşı iken süratini sorduğumda, sevgili feleğin bahçesinde zülfü başıma takmış dedi. O kafir gamze hırsız gönülümü çaldı, sonra korumadı. O kanı, bakışında iki*

musavver la'l gördüm, sorduğumda onlar iki yakut dudaktır dediler. Kaş ve gamze adlı iki dilber kurulmuş, ey aşık, sevgilinin yanağı bunlara nurdan bir otağmış (Gazel 52/1-15).

58. gazelde garaz redifiyle aşıkların sevgiliden ne bekledikleri, ona bağlanma sebepleri anlatılır. Buna göre: *aşıkların gayesi sevgilinin güzelliğidir, aşk ateşine yanmanın amacı da sevgiliye kavuşmadır. Gönlü tanıyan sevgiliden tecahül istenmez, sevgi çokluğundan amaç sevgilinin olgunluk göstermesidir. Gönül kapan sevgiliye gönül vermekten amaç her şeyin sadece güzel huy-larındır. Çölden çöle serseri bir şekilde Mecnun gibi gezmenin amacı Leylâ'nın kakülü gibi olan ahının rengindir. Gaye, kaş, gamze, göz, çene çukuru, yanağın ve kulak memenin gümüş gülçesi üzerindeki benindir. Ey anka gidişli sevgili, sen gönlün aşk tepesindeki hümasısın, gaye, hasretin düşünce yuvasındaki kanadıdır. Sen cevri terkedip kavuşma sözünü verdin, lutfunu beklemekten gaye sözünün doğruluğudur* (Gazel 58/1-8)

65. gazelde herkesle düşüp kalkmanın sevgilinin adeti mi olduğu sorularak başkalarıyla düşüp kalkmanın sevgilinin aşıklara lutfu olacağı temenni şeklinde sunulur. Şair, cefayı meslek edinmiş şuh sevgiliyi başkasıyla gezerken görmüş ve sevgisi gönülden çekilmiştir:

*'Ādet-i dilber midir herkesile itmek i'tilāf
Lutfdur 'uşşāka aġyār ile itmek ihtilāf*

*Gördüm ol şüh-ı cefā-pişe rakīb ile gezer
Eyledi ġayri mahabbetden gönülde inşirāf*

*Lāyık olmaz gönlümü virmiş iken hergiz cefā
'Ādet-i cānān mıdır ey şüh hergiz i'tisāf* (Gazel 65/1-3)

Redd-i matlalı 74. gazelde: sevgili, aşığın onca yüz suyu dökmesine, yalvarıp yakarmasına rağmen iltifat edip aşığın gönlünü hiç takmamış, aşığın yanına meyhaneye gelip de bir iki şarap içmemiş, iltifatıyla aşığı yakmaya tenezzül etmemiştir:

*Bir nigāh-ı iltifātınla dili hiç takmadın
Mezra'-ı āmāle şu gibi biraz da akmadın*

*Dîn güzellerle seni nüzhet-geh üzerinde ben
Gördigimde intizâr itdim velâkin bakmaduñ*

*Meclis-i şahbâ müheyyâ bezm tenhâ idi âh
Eyleyüp teşrîfe râğbet bir iki mey çaķmaduñ*

*İltifât eylerse ma'sûķ 'âşıkâ sūzân olur
Lâkin ey mihr-i cihân-tâb sen 'Aṭâ'yı yaķmaduñ*

*Dil teraķķub eylemişdi saña ey hūnî nigeḥ
Sîḥ-i ğamzeñle dil-i nâ-şâda mihriñ kaķmaduñ*

*Âb-rû dökmüş niyâz itmiş iken ey dil-rübâ
Bir nigâh-ı iltifâtıñla dili hiç taķmaduñ* (Gazel 74/1-6)

-Güneşin ışığına üstün gelen sevgilinin güzelliğinde bahse girişilemez. O, baştan ayağa nurdan yaratılmıştır; parlak ayda, Zühre'nin ışığında kaşları ve ağzı gibi bir güzellik görülmemiştir:

*Ḥüsn ü ân-ı yârda mümkün midir baḥş ü cidâl
Nûr-ı mihre fâ'ik olmuşdur kim eyler kıl ü kâl*

*Ḥâl-i ruḥsâra olunsa nisbet-i nûr-ı zekâ
Pertev-i ḥüsnüñ ziyâsına virür anıñ zevâl*

*Halk olunmuşsın ser-â-pâ nûrdan noķşânsız
Aḥsen-i taķvîmsin ey şems-i ferr-i bâ-kemâl*

*Görmedim mâh-ı münevverde ziyâ-yı Zühre'de
Ebruvânuñla dehânuñ gibi bir ḥüsn-i cemâl*

*Naķd-ı dil işâr idelden ḥâk-i pâya ey perî
İnkisâr-ı şîşe-i ḥâṭırla gelmekde melâl*

*Ḥasret-i cism-i laṭîfiñle 'Aṭâ maḥzündür
Dâr-ı ğurbetde olup mehcür-ı evlâd u 'ıyâl* (Gazel 76/1-6)

-Şair güzellik şivesine esirdir endama bakmaz, vefa ve şefkate meyillidir kuruntulara düşmez. Sevgilinin aşk kadehi şairi öylesine sarhoş etmiştir ki so-

nunda ağyar elinde sövüp sayılmıştır. Gönlü sevgilinin saç kemendine o denli esir olmuştur ki aklı aşk konusuna ermemiştir. Sevgilinin güzellik adeti, fitnesi anlatılamaz (Gazel 85/1-14).

-Gönül sert huylu bir güzele düşmüştür, ama onun yüzünde aşığa karşı yüz yüze gelen bir lutfu vardır. O, tertemiz görüntüslü aynaya benzetilemez, onun boyuna bakan zerre kadar kıl göremez:

*Düş oldı dil bir şehe ammâ ki tünd-ğü
Vechinde lîk 'âşıka var lutfi rû-be-rû*

*Mir'ât-ı şâf-şûrete temsil olur mı hîç
Endâmını gören göremez zerre deñlü mü*

*Reftârını serâba yâhûd mâ'-i cârîye
Teşbîh ile kanâ'at olur mu latîf şu* (Gazel 98/1-3)

İdeal bir sevgilinin nasıl olacağı ve nasıl bir sevgili sevilmesi gerektiği de şair tarafından şöyle anlatılır:

*Gönül virmekse maşşad bir perî bî-nâz dilber sev
Uşûl-i 'aşka dâñâ 'âşıka hem-râz dilber sev*

*Hezârân âşinâ dilberlere olma dilâ mâ'il
Eger mecbûr-ı hüsn ü ân iseñ pek az dilber sev*

*'Alâka bahşine girmekse niyyet 'aşk faşlından
Eñ evvel şîve-kâr u şüh-ten dil-bâz dilber sev*

*Gözet ağâzı encâmunda gönliñ olmasun nâdim
Şakın ser-rişte virme eyle ketm-i râz dilber sev*

*Şebât eyle mizâcınca bulınca bir perî-peyker
Anı ser-defter-i 'aşka dilâ gel yaz dilber sev*

*Ara 'ahdinde şâbit dilberi bulmaqlığa ey dil
'Aş eyle sözünde va'dini incâz dilber sev* (Gazel 99/1-6)

Atâ genellikle ideal, hayal ettiği adil sevgiliyi anlatır. Buna göre, gönül ülkesine adil bir padişah gelmiş ve aşıkla maşuku dinlemesi sonucunda maşuku suçlayıp aşığı haklı bulmuştur. Gönlünce bir padişahı bulmuş olan gönülü,

artık kara talih kıskanacaktır. Gazelin sonunda yine kendine dönüp Hz. Ali'ye olan sevgisini ve günahlárının afvını dile getirir (Gazel 103/1-8).

-Atâ'nın şiirlerinde, sevgilinin aşığı eziyetleri ve çeşitli davranışları, vücut ve güzellik tasvirleri gibi konuların yanında aşığı, yani kendisini ve aşkını anlattığı da çok görülür. Öyle ki bu husus şiirlerine oranlandığında aşıkla ilgili beyitlerin daha fazla olduğu görülür. Bu da Atâ'nın aşığı, yani kendisini merkez alarak aşka ve sevgiliye baktığını gösterir. Çoğu beyitte rüyada sevgilinin kendisini el üstünde tuttuğunu, iltifatlar yağdırdığını, üzmemek için elinden geleni yaptığını, adeta yalvardığını söyler.

-Atâ'nın gözü sevgilinin siyah ben tanesini görünce kalbinin ortasındaki siyah noktada yeni noktalar oluşmuştur. Arap ve Acemler arasında kendisi gibi düşkününü görmemiştir, galiba aşıkların iç yarasına sebep o bendir (Gazel 1/1-2).

-Atâ'nın gönlü sevgilinin kakülüne, keman kaşlarına aldanıp bağlanmıştır. Gönlünün bağlandığı şeyler sevgilinin gisuları, güzelliği, beni ve yanağıdır:

*Dil-firibem ben o perçem ol kemân-ebrüya kim
Gisuvândır bend-i gönlüm bir de hüsn ü hâl ü ruḥ* (Gazel 23/2)

-Sevgilinin bir bakışı Atâ'nın tatlı canından lezzetlidir, hasretiyle ah çekmek ise her uğraşından tatlıdır. Atâ'nın sinesi sevgilinin yan bakış okuyula yarılmıştır, artık sevgiliye aşığın kanından başka bir şey lezzetli gelmemektedir (Gazel 29/1, 2).

-Aşık iltifat bekledikçe sevgili zorluk gösterir ve zulmünü tekrarlar.

*İltifâta tâlib olduğça şu 'übet gösterir
Ben niyâz itdikçe cânân cevriini tekrâr ider* (Gazel 31/9)

-Aşık, döktüğü göz yaşlarının çokluğunu hatırlatarak kendisinin sadık aşık sayılıp sayılmayacağını sorar ve sevgilinin bir bakış lutfunda bulunmasını ister. Sevgilinin gamze okunun ciğerinin dibine girdiğini, kirpik oklarının ise canına işlediğini söyler (Gazel 36/3).

-Gönlü bir gül yanaklının güzelliğine, karmakarışık saçlarına bağlanıp kalan aşığın aşırı sevgiden dökülen göz yaşıyla ırmak oluşmuştur. Aşık ondan sadece bir bakış istemekte, bu hediye lutfetmesini beklemektedir:

*Bir nigāha rāzıyım başka keremde yok gözüüm
Sen de bārī lutfen ihsān eyle baña ber-güzār* (Gazel 37/3)

-Müştak Baba'ya nazire olan 38. gazele göre: gönlü vakarla dolu aşık, sevişme ülkesinin padişahıdır; o, dostluk meclisinde gönlü sevgiyle dopdolu bir sevgi hazinesidir. Gerçek sakinin eli kevser kadehi sunsa, aşığı gönlü ırmak olan bir arif olarak bulur. Aşık, sevgi ve vefaya meyilli, sağlam kalplidir, aşta her şeyi gönlündedir. O, derdini söylemez, onun yâri gönüldedir, çiçeği ve dikenini gönlündedir. O, mekanı gönül olan bir aşk hümasıdır. Dinlenmek için bir duvar bulamamış, yeri ancak gönül olan gönlü yıkık bir serçe kuşudur. O, dünyaya gelmiş, gönlünde diyar diyar dolaşma bulunan mekansız bir İbni Tayyar'dır:

Aşığın kanı kuruyup yağı erimiştir, ama yapacak bir şeyi yoktur, çünkü bir imansız sevgiliye mecburdur:

*Kurudu kanım eridi yağım ammā neyleyem
Bir kemān-ebriya mecbürüm ki bî-îmāndır* (Gazel 41/3)

Aşıklar bir can için sevgiliden vazgeçmez, tam tersi sevgilileri için candan vazgeçerler:

*Eylemez bir cān için 'uşşāk cānāndan ferāğ
Belki cānānı için 'uşşāk ider cāndan ferāğ* (Gazel 64/1)

Atâ, aşıkların edebi, sevgiliyle münasebeti ve aşktan aldıkları hale dair de: aşıklar teslim ve tevekkül üzere olurlar, aşığın nasibi tevazu ve ısmarlama iledir. Sadık aşık sevgiliye hitap edemez, yüzü utançtan kızarır. Aşktan vücudu titrer, korkuyla ümit arasında olur. O, her derde dayanır, aşk kederiyle inlemez der. Gazelin sonunda da:

*Āhır göçüp imān ile bu dār-ı elemden
Kim görse diye kabrimi bu hufre-i 'āşık* (Gazel 67/11)

diyerek dünyadan imanlı bir aşık olarak gitmeyi dile getirir.

Atâ, sevgilisine gönül verip karşılığında ayrılık ve sıkıntı almıştır; zulme mashar olmuş, sonunda kavuşma yüzü görememiştir. Yanağı ruhunun gıdası iken sevgili onu Atâ'dan esirgemiş, Atâ'yı gıdasız bırakmıştır (Gazel 75/1, 5).

Atâ'nın içini dar eden aşk ahının dumanıdır, gönlünü yakan da sevgilinin ayrılığının yakıcılığıdır. Zahid, aşk denilen bu tehlikeli uçurumdan geçmemiştir, böyle bir vadiye utanan gelemmez:

*Dûd-ı âh-ı 'aşkdır bu sînemi târ eyleyen
Sûziş-i hicrân-ı cânandır dili nâr eyleyen*

*'Aşk dirler zâhidâ bu varıdan sen geçmediñ
Gelmese mümkün degil bu vâdiye 'âr eyleyen (Gazel 82/1, 3)*

Atâ'nın gönlü çok zalim, yan bakış okuyla göğsüne yara açan bir genç sevgiliye düşmüş aman dilemektedir. Onun kirpik oklarına karşı durmak mümkün değildir, kaşları canına kastetmektedir:

*Bir cüvân-ı pür-cefâya düşdi gönlüm el-amân
Hañcer-i gamzeye açdı sineye zañmıñ hemân*

*Karşu tırnak tır-i müjgânına mümkün mi gönül
Görmediñ mi cânâ kaşd itmek diler ebr ü kemân (Gazel 93/1, 2)*

Ben redifli gazelde Ata bütün yönleriyle sevgiliye olan aşkı anlatır. Buna göre: *hayal gül bahçesine seni en önce ben ektim, buna delilim yüzünün gülünde biten bendir. Ey gonca ağızlı, göz yaşı kanını şebnem gibi dökerek ben seni göğsümde büyüttüm. Ey yasemin servi, fidanının boyunu tabiatıma göre yetiştirmek için göz yaşımı akıtmadayım ben. Zulmünden gönül bahçesinde yara açmıştım, şükrederek ayrılığa yine göğüs geren benim. Ey fettan dilber, el emeğimle aşkı kazanıp aşıkliğe eren benim. Ey gönül, yine bir beyaz düşünce atına bindim, sevgi vadisinde salına salına koşan benim. Ey kaşları yâ harfi olan sevgili, kirpik okun bağırumı deldi, özlem meydanında daima çile çeken sadece benim (Gazel 94/1-22).*

1. Aşk ve mahiyetine dair konular

Atâ'nın şiirlerinde aşk ve çeşitli yönlerine dair de çok beyit bulunmaktadır.

Aşk ziyarı sonunda binlerce aşığı ümitsiz eder, aşkın sonbaharı düşünce baharını dağıtır. Aşk nice filozofu şaşırtdı, aşkın ucu Eflatun bile olsa akli yok eder (Gazel 68/1-7).

Aşk padişahı gönül ülkesinde hükmünü yürütür, aşıkları arasında ne kadar dava varsa görülür. Dağ delen Ferhad gibi cefa dağının tepesinde çektiklerim kan olup gözümün eteğinden aşkın su yolu olup gider. Aşk ankasının başı aşk kuşuna yuva oldu, ben İbni Tayyar'ım, aşk sevdası kanadımı hücreye kor. Aşktan murad kimdir, aşkın sonu nasıldır, onu ancak aşkın yuvası farkedebilir. Mevlana'nın neyi aşk sırrını Hz.Ali'den öğrendi, aşık da aşkı ondan öğrenmelidir (Gazel 69/1-11).

Aşk, çevre razı olunursa, Hakk'ı bulmaya bir yoldur; aşk, doğrulukla dolu olursa hevâyı yok etme aracıdır. Aşkta sabr u sebat olmalıdır, zulmünden mahzun olunmamalıdır. Aşk gözü olmayanda idrak olmaz (Gazel 92/1-8).

Tahmisat kısmında da Nedîm'e yazılan 32 tahmiste genellikle sevgilinin davranışları, vücudunun tasvirleri, güzelliği vb. aşk-sevgili-aşık konuları işlenmiştir.

2.Nedim Tesiri

Nedîm'e yazdığı tahmis ve taştirlerin sayısı (58 tahmisten 32'si Nedîm'edir) ve:

*Aflas-ı encümden ilbâs eylemiş Mevlâ seni
Bu sözi şüfî-i çarh âvîze-i destâr ider*

*Öyle bir nermîn ü nâzükter vücûd-ı neyyiri
Şemme gelmez ol güli şâyed ki bu ızrâr ider* (Gazel 31/2, 4)

gazelindeki Nedîmâne söyleyiş Atâ'nın şiirlerinde Nedîm tesirinin bulunduğunu gösterir. Ancak bunu bütün şiirleri için söyleyemeyiz. Çünkü Atâ'nın şiirleri arasında dinî-tasavvufî-hikemi-hamasî bir çok şiir vardır. Atâ, Nedîm'i daha çok aşk ve sevgiliyle ilgili konularda örnek almıştır. Önemli bir fark da Atâ en şuhâne şiirin sonunda bile kendine dönüp günahlarını anmış, tevbeyle yönelerek Allah'tan af dilemiştir. Meselâ 72. gazele Nedîmâne bir üslupla başlasa da sonra dinî bir üsluba döner. Aynı durum 42. gazelde de görülür. Sevgilinin aşğa yaptığı eziyetleri anlattıktan sonra:

*Halkdan ümmîdi kes itme tehâlik ey gönül
Hakk'a teslîm ü tevekkül it umûruñda biraz* (Gazel 42/14)

diyerek tevekkülü tavsiye eder.

3. Tasavvuf

Atâ'nın şiirlerinde tasavvuf da önemli bir unsurdur. Sivâ, mâsivâ, mahabbet, irfan, münâ, hubb-ı Îlâhî, mahviyyet vb. konular şiirlerinde sıkça geçer.

Arzu edilen, istenilen şeyler demek olan münâ:

Nedir bu bâr-ı emelle ne bu münâ Yâ-Rab

*Çeker mi minnet-i 'abdi kuluñ bûyâ Yâ-Rab
'İnâyetiñ ile rabf et dili saña Yâ-Rab*

*Ferâğ-ı tâmm virüp ğayrîden baña Yâ-Rab
Teveccühüm saña mahşûş kıl saña Yâ-Rab* (Kasaid 4/1)

*Bu bî-keslikile itdim ilticâ sen kuṭb-ı zî-şâna
Ğaribem eyle iḥsân-ı münâ yâ Ğazret-i Mıṣrî* (Kasaid 24/3)

*Kuṭb-ı kurbîyyet ile Ğaḳ seni kılmıṣ mes'ud
Eyle bu 'âcize iḥsân-ı münâ yâ Mıṣrî* (Kasaid 25/5)

Münânın geçtiği diğer beyitler: Kasaid kısmı: 26/1, 27/9. Gazeliyat: 25/3, 6.40/5, 61/6, 95/4, 98/9. Tahmisat: 3/2, 10/1, 18/1, 47/2.

Sivâ, mâ-sivâ: Başka, gayri demek olup genellikle mâ-sivâ diye geçen bu kelime tasavvufî anlamda kullanılır. Atâ'nın şiirlerinde yer yer geçmektedir:

*Temelluḳdan ta'alluḳdan ḥalâyıḳdan ibâ geldi
Gidüp Şimdi göñülden her sivâ yâ Ğazret-i Mıṣrî* (Kasaid 24/5)

*Őu elem-ḥâne-i bî-fâ'ideden geldi ibâ
Mâ-sivâdan dile vir ğayri ğmâ yâ Mıṣrî* (Kasaid 25/6)

*Bu teng-nâ-yı mahabbetde sivâdan geḳ 'Aṭâ yâ hû
Münâ vü maḳşadı terk eyle râh-ı mevlevilerde* (Kasaid 27/9)

*Nem var ise bu Őeb topuna eyledim nazâr
Yok mâ-sivâ gözüimde ḥased itmesün 'adü* (Gazel 97/2)

Tevhid redifli gazelde tasavvufî konular uyum içinde işlenmiştir: *halkası, vahdet denizinin içinde medd ü cezirdir, iyi-kötü denizinde benzerlerinden farklı olmaktır. Eğer gerçek bir mürşid aranıyorsa, tevhid halkası isyan askerinin hücumuna karşı bir settir. Ey gönül, maksat reşadet hazinesini keşfetmek ise, tevhid halkası Feyyaz'ın feyzini istemek için bir araçtır. Tevhid halkası, aşığın hakikat gülşeninden toplanmış lutuflarla dolu bir sepetten vahdet zevkini almıştır. Daha sonra din ve tasavvuf uluları zikredilerek tasavvufî konular işlenir (Gazel 24/1-8).*

Kul, bütün sevgi ve alakasını sadece Halık'ına hasretmeli, mahluka gönül bağlamamalıdır.

*Rabı-ı kalb itmek olur mu 'âkile maḥlûka hiç
Gayra itme Ḥalıklarından başka neşr-i ihtişâş (Gazel 24/1-8)*

Allah'ın kapısında sebat göstermeyi Mansûr'un asılmasıyla açıklar

*Bağlanup bâb-ı İlahîde şebât ile 'Aḫâ
Gör ki Mansûr ene'l-ḥaḫ sırrın almış dârdan (Gazel 90/5)*

Dünyada fani şeylere bağlanmamak gerektiğini gazel 108/2-4'de anlatır:

Vahdet temasının işlendiği ellinci tahmisin ikinci bendi şöyledir:

*Gören ki mescid ü mey-ḥâne dâr-ı ḥayretde
Bu 'âlem-i elem-efzâ ser-â-ser 'ibretdir
Ḡarib-i 'âlem 'işret-i ḡarib-i ḡurbetdir
Gönül ḥarâb-ı mey-i bî-ḥüdi-i vahdetdir
O bezm-gâhda kim sâkî vü sebû birdir*

4. Hikemîlik

Atâ'nın, şiirleri hikemî özellik de taşır. Dini konularda duyarlı, hanedân-ı Haydar aşığı olduğunu sık sık vurgulayan Atâ bu usluba yakın birisi olduğunu her şiirinde gösterir. Bunun yanında gurbette dolaşması ve gadre uğramasının da bu uslubunda etkili olduğunu düşünüyoruz. Bu uslubun görüldüğü şiirlerinden seçtiğimiz örnekler aşağıdadır:

İkbal ve servetin zevk ve keyfi görünüşte olur, üzüme bak, neşesini şarapta göstermektedir:

*Şüretde zevk ü keyfî de ikbâl ü şervetiñ
Engürü gör ki neş'esini müldde gösterir* (Gazel 30/8)

Hüner, şu bir anlık dünyada vaktini sonunda iflas bile olsa gönül huzuruyla geçirmektir:

*Geçirmekdir hüner şu yek-deme 'âlemde evkâti
Şafâ-yı hâtır olsun tek eger olursa da iflâs* (Gazel 45/3)

Fani dünyanın ikbaline kapılmamalıdır, aşırı ikbale sahip olan zillete düşer:

*Şu bekâsız 'âlemiñ ikbâline düşme 'Atâ
Mâlik-i ifrât-ı ikbâl olan olmağda zelil* (Gazel 77/5)

Dünyada saygı gösteren keder görmez, mütevazi kimseler izzet kazanırlar. İnsana süs veren kerem ve iltifattır, yoksa cimri olana yükseklik yoktur. Dünya değişikliklerinin duracağı yok, cimriliğin da bir faydası yoktur, öyleyse cömert olunmalıdır. Cimriler, hâsidler ettiklerini bulurlar, Hak onlardan ceza gününde intikam alır (Gazel 81/1-6).

Felek, lutfedip memnun etmese de asla gam çekme, elbet bir gün felek arzu edilene dönecektir (Gazel 95/2):

*Felek memnûn-ı elîf eylemezse çekme gam aşlâ
Döner elbetde çarh dil-h'âha bir gün bir zamân olsun*

Dünyanın talih ve talihsizliği beraber gider, öyleyse akıllı kişi faninin peşinden gitmemelidir:

*Yürür ikbâl ü idbârı berâber 'âlemiñ seyr it
Olur mu peyrev 'âkil bu fenâya reh-rev ü mâşî* (Gazel 113/5)

Hikemî uslubun görüldüğü 2, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 41, 42, 47, 51, 52, ve 54. tahmislerle ebyât kısmındaki 93 beyitten tamamına yakını hikemîdir.

Atâ'nın şiirleri arasında hamasî olanlar da vardır. Bu şiirler tahmisat bölümündedir. Aşağıdaki bend Şumnulu Yûsuf Efendi'nin gazeline yazılan bir destan hüviyetindeki 19 bendlik tahmisten alınmıştır:

*'Ucb u nahvet bu kadar olmadı hiç nâhıkda
Ne behâyimde görülmüş ne dahî nâhıkda*

*Eski ahvâle kıyâs itme şaşın lâhıkda
Tuna'ya köpri kurup geçmişidi sâbıkda
Şimdicek cisr kılıçdan geçer in-şâ'allah* (Tahmis 5/4)

Beylikci İzzet Bey'in gazeline yazılan on bendlik tahmiste de aynı duygular hakimdir. Sevgili-aşk-aşık konuları yerine savaşa aşık olunduğu ifade edilir.

*Fikrimiz düş olalı devlet-i dünyâ yerine
Dilimiz mâ'il olur rütbe-i 'ulyâ yerine*

*Haylimiz şulha gider şüriş ü gavgâ yerine
Meylimiz râyetedir kâmet-i bâlâ yerine*

*Tuğadır râğbetimiz zülf-i semen-sâ yerine
Nüş-ı şahbâ-yı şecâ'atla olup mestâne*

*Çıkarız cünbiş-i merdâne ile meydâne
Çekeriz seyfi 'Ağâ yağdırırız hem dâne*

*'İzzetâ düşmene meydân okuruz merdâne
Gazel ü kıt'a vü târih ü mu'ammâ yerine* (Tahmis 9/1, 9)

Kaynaklar

- Atâ, Tayyazâde Ahmet. 1293. *Tarih-i Atâ*. 5 cilt, İstanbul.
 Akkutay, Ülker. 1984. *Enderun Mektebi*, Ankara.
 Baykal, İsmail H. 1953. *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul.
 İpşirli, Mehmet. 1995. "Enderun." *TDVİA*. İstanbul, C.11 ss.185-187.
 Ergun, Sadettin Nüzhet. 1935. *Türk Şairleri*, İstanbul.
 Fatîm Davud 1271. *Hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul.
 Hızır İlyas. 1276. *Letaif-i Enderun*, İstanbul.
 İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal. 1969. *Son Asır Türk Şairleri*. C.I, İstanbul.
 Mehmed Süreyya (1308-15). *Sicill-i Osmânî*. C.III, İstanbul.
 Mehmed Tahir. 1333-42. *Osmanlı Müellifleri*. C.III, İstanbul.
 Parmaksızoğlu, İsmet. 1968. "Enderun Mektebi." *Türk Ansiklopedisi*. Ankara, c.15, s.193.
 Parmaksızoğlu, İsmet. 1968. "Enderun-ı Humayun." *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, c.15, ss.193-96.
 Tuman, Nail. 2001. *Tuhfe-i Nâilî*. Bizim Büro Yayınları, Ankara.